

Jaarverslag bouwhistorie in 2008

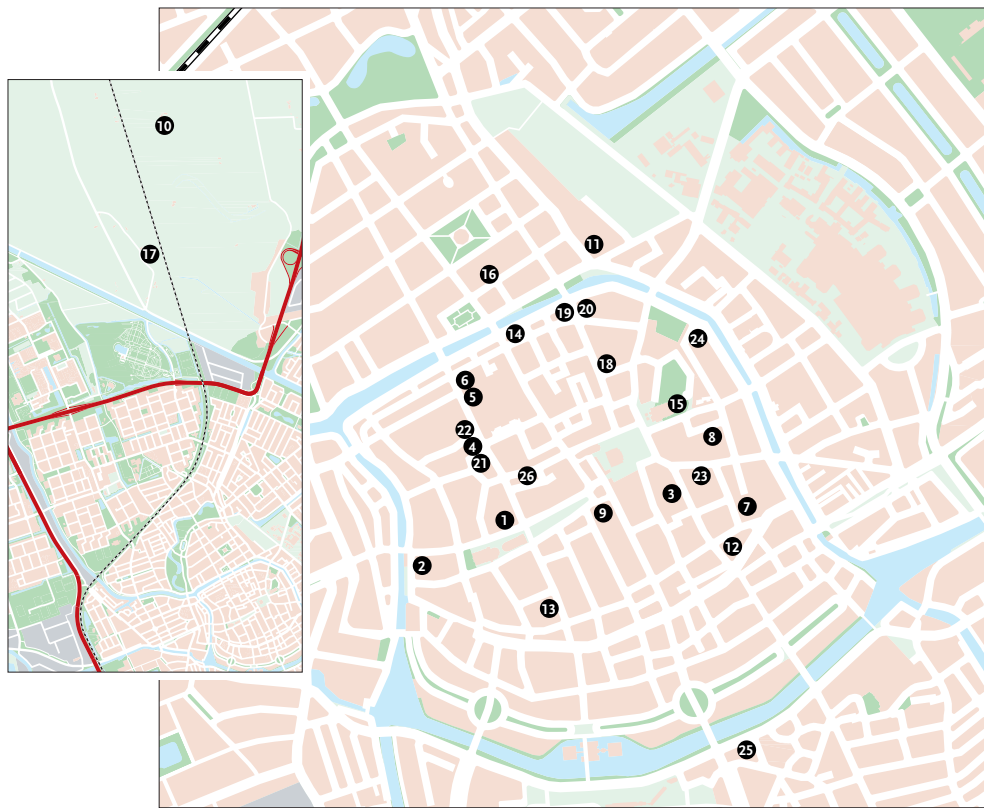
Taco Tel en Marcel Verkerk

Inleiding

In de middeleeuwse binnenstad van Groningen wordt permanent gebouwd en verbouwd. In tijden van economische voorspoed wat meer dan in tijden van stagnatie of oorlog. In 2008 had de inzettende economische crisis nog geen vat op de bouwactiviteiten, er werd juist veel verbouwd. Vooral winkels worden vaak verbouwd waarbij de begane grond meestal grondig op de schop gaat. Bouwdelen worden samengevoegd zodat een zo groot mogelijk winkelopervlak ontstaat waarbij eventuele verschillen in vloerhoogte worden opgeheven. In zulke winkels heb je als klant geen enkele oriëntatie meer op de historische structuur van dergelijke niet zelden van oorsprong middeleeuwse huizen. Tijdens een verbouwing van de winkel in de Oude Ebbingestraat 89 werd een bijzondere 18e-eeuwse beschildering ontdekt nadat heel voorzichtig het behang uit de eerste helft van de 19e eeuw, dat er overheen zat geplakt, werd verwijderd. Redding van de schildering bleek niet mogelijk, de eigenaar had meer belang bij een efficiënte winkelindeeling. Voor datzelfde doel werd het keldergewelf onder de achterkamer gesloopt omdat dit een hoogteverschil in de begane grondvloer veroorzaakte. Kennelijk willen klanten van winkels tegenwoordig een trede hoogteverschil niet meer overwinnen.

Een ander veel voorkomend doel van verbouwingen is het realiseren van studentenkamers of, wanneer iedere kamer eigen sanitaire voorzieningen krijgt en een keukentje, studio's. Om het hoogst mogelijke rendement uit een pand te halen wordt het huis maximaal verhoogd, zover als het bestemmingsplan toelaat en wordt het hele casco heringedeeld. Het zal duidelijk zijn dat in de sloopfase van zo'n project een grote hoeveelheid van de historische bouws substantie in de afvalcontainer verdwijnt. Omdat zo'n ophoging niet zelden op een licht geconstrueerd huis plaatsvindt, wordt gekozen voor lichte en goedkope materialen. Zij- en achtergevels worden menigmaal afgewerkt met plaatmateriaal of metalen damwandprofielen. Het resultaat is gemakkelijk te associëren met een industrieterrein. Voor bezoekers van de Martinitoren en in de toekomst het Groninger Forum valt er zo steeds minder van het historische dakenlandschap te genieten, hoewel dit toch een van de kenmerken is van het beschermde stadsgezicht binnenstad Groningen.

Dit soort zeer ingrijpende verbouwingen, maar ook de behoedzamere ingrepen, zijn dé gelegenheid voor het doen van bouwhistorisch onderzoek. Het doel van dergelijk onderzoek is om aan de hand van bouwsporen in een gebouw de bouwhistorie ervan vast te leggen. Als voorzetwanden en verlaagde plafonds eenmaal zijn verwijderd, is een kijkje terug in de tijd mogelijk. Dan blijkt een huis met bijvoorbeeld een 19e-eeuwse voorgevel zijmuren uit de middeleeuwen te

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven panden.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

bevatten. Het verbouwen van een bestaand huis gebeurt bijna net zolang als het huis bestaat maar gelukkig niet altijd zo grondig als tegenwoordig. Bovendien was men er vroeger op uit om zoveel mogelijk van de vrijkomende bouwmaterialen te hergebruiken, veelal in het huis zelf. Hierdoor is de ontwikkeling van een gebouw goed afleesbaar. Een belangrijk deel van de geschiedenis van de stad is zo bewaard in balken, bakstenen, muurschilderingen etcetera. Tijdens diverse onderzoeken die het afgelopen jaar zijn uitgevoerd, werd nog duidelijker dan we ons al realiseerden, dat vooral de oudste huizen (13e en 14e eeuw) heel vaak van gedaante zijn gewisseld. Niet zelden heeft zo'n huis inmiddels zijn derde of vierde voorgevel! In dit jaarverslag worden de belangrijkste bouwhistorische onderzoeken die in 2008 zijn uitgevoerd besproken (afb. 1).

1. Akerkhof 13 (Rijksmonument/RM)

Aan de noordzijde van het Akerkhof staan veel huizen met een middeleeuwse kern. Bijna iedere verbouwing in deze rij huizen staat daarom garant voor interessante bouwhistorische vondsten. In 2008 was Akerkhof 13 aan de beurt. Een pand dat bestaat uit een voorhuis, een achterhuis, een overdekte binnenplaats en een tweede achterhuis (afb. 2). Hoewel het tweelaagse voorhuis met kap een tamelijk compleet historisch casco bevat, blijkt uit onderzoek dat dit al in de 16e eeuw twee maal ingrijpend is verbouwd. De vraag hoe oud het huis in eerste aanleg is, is hierdoor lastig te beantwoorden. De karakteristiek van het metselwerk

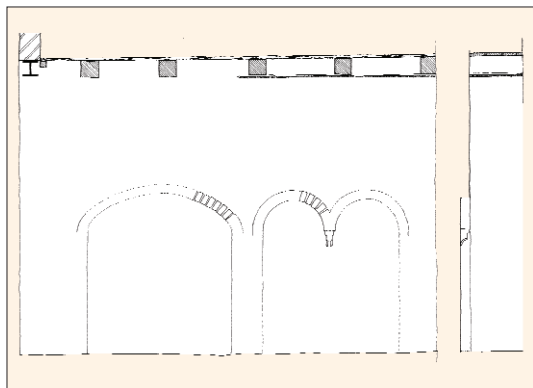
Afb. 2. Akerkhof 13, de voorgevel dateert uit de late 19e eeuw.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

wijst in de richting van de 14e eeuw¹. Het is dan ook opvallend dat in de kapgebinten uit omstreeks 1597 dekbalken zitten die zijn hergebruikt, want ze dateren uit omstreeks 1381². Het is natuurlijk niet zeker dat deze balken uit het huis afkomstig zijn maar het moet zeker niet worden uitgesloten. Mogelijk was het huis in de 14e eeuw slechts één bouwlaag hoog met een zolderverdieping en werd in de 16e eeuw een verdieping toegevoegd. Helaas kon op de verdieping geen onderzoek worden gedaan omdat alle moderne voorzetwanden en verlaagde plafonds gehandhaafd zijn waardoor de bouwfaserings niet kan worden vastgesteld. Alleen een smalle strook muurwerk van de achtergevel is zichtbaar. De karakteristiek van dit muurwerk waarin op regelmatige wijze hoekklezoren zijn toegepast, wijst op een datering in de 15e en vooral de 16e eeuw. Het ligt voor de hand om een eventuele verhoging van het huis te koppelen aan het maken van een nieuwe kapconstructie maar dat ligt hier gecompliceerder omdat het pand al eerder ingrijpend werd verbouwd. De voorste balk van de verdiepingsbalklaag dateert uit 1529 en waarschijnlijk geldt dit voor de hele balklaag³.

Een heel bijzondere vondst werd gedaan op de begane grond waar in beide zijmuren muurnissen zitten of restanten daarvan. Deze dateren uit de bouwtijd van het huis. Links zitten twee muurnissen van ongeveer 15 cm diep, die onderling sterk verschillen. De voorste heeft een soort korfboog terwijl de achterste aan de bovenkant wordt afgesloten door twee gekoppelde rondbogen die in het midden op een console rusten (afb. 3). Aan de rechterkant heeft een soortgelijke

1. De zijmuren zijn 1,5 steen dik (ongeveer 45 cm). Het baksteenformaat is 30,5-32,0 × 14,5-15,5 × 8,0-8,5 cm, de tienlagenmaat varieert tussen 91,0 en 93,5 cm.
2. Pressler 2008a. In het huis zijn vijf dendroboringen verricht en deze bleken alle dateerbaar. De tweede balk vanaf de voorgevel van de verdiepingsbalklaag dateert uit 1529 H/W (herfst/winter), het spantbeen van het derde kapgebint vanaf de achtergevel dateert uit 1597 ± 6 jaar, een dakspoor dateert uit 1597 H/W, de dekbalk van het tweede kapgebint vanaf de achtergevel dateert uit 1381 V/Z (voorjaar/zomer), de dekbalk van het eerste kapgebint vanaf de achtergevel dateert uit 1380 ± 3 jaar.
3. Zie noot 2. Slechts één balk van de verdiepingsbalklaag kwam voor dendrochronologisch onderzoek in aanmerking, de meeste balken waren niet bereikbaar.

Afb. 3. Akerkhof 13, schets van de nissen in de linker muur, aanzicht (links) en doorsnede.

Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 4. Akerkhof 13, foto van de console.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

nis gezeten maar deze is tijdens een latere verbouwing grotendeels weggehakt. Een muurnis met gekoppelde bogen op een console is nog niet eerder aangetroffen in de stad Groningen (afb. 4).

Het eerste achterhuis dateert uit de 15e of 16e eeuw. Hiervan kwam slechts een klein gedeelte van de zijmuur in het zicht. Voor het overige bleven plafonds, wandafwerkingen en klampmuren gehandhaafd⁴.

In 1923 werd de binnenplaats overdekt om het winkelloppervlak te vergroten. Het is zeer opmerkelijk dat onder de binnenplaats een kelder zit. Dit roept de vraag op of de binnenplaats wellicht later in het huis is aangebracht door een stuk van het eerste achterhuis te slopen om meer licht in het pand te krijgen. De kelder bestaat uit twee delen die gedeeltelijk met tongewelven zijn overdekt.

Het tweede achterhuis dateert uit 1585 en is in 1936 ingrijpend verbouwd. Tot dat jaar had het twee bouwlagen met een steile kap. De verdieping werd gesloopt en twee nieuwe bouwlagen met plat dak werden op de oude zijmuren gemetseld. De eikenhouten verdiepingsbalklaag bleef behouden en dendrochronologisch onderzoek leverde de genoemde datering⁵. Het is opvallend hoe diep veel van de percelen aan het A-Kerkhof noordzijde in de 16e eeuw al waren bebouwd, in dit geval tot 34 meter achter de rooilijn.

2. Brugstraat 28 (Beeldbepalend/BBP)⁶

Nadat de modewinkel die decennia lang in dit bescheiden pand was gehuisvest er mee stopte, volgde in 2008 een ingrijpende verbouwing (afb. 5). Het winkelloppervlak werd aanzienlijk vergroot door de binnenplaats en het achterhuis erbij te trekken. Daarvoor werden delen van gevels gesloopt en moest flink ontgraven worden.

4. De linker muur heeft een baksteenformaat van 27,0-29,0 × 6,5-7,5 cm, de tienlagenmaat meet 85,5 cm.
5. Pressler 2008b. Van de zes monsters die werden geboord, bleken er maar twee dateerbaar. De eerste balk vanaf de achtergevel dateert uit 1585 H/W, de tweede uit 1578 om en nabij. Drie van de niet te dateren monsters geven gecombineerd een zwakke datering in het jaar 1585.
6. Onderzoek in samenwerking met Frank van der Waard.

Afb. 5. Brugstraat 28, de voorgevel na de verbouwing van het pand.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Het huis dateert vermoedelijk uit de 16e eeuw en is tegen het 14e-eeuwse Canterhuis (Brugstraat 26) aangebouwd. Het is goed denkbaar dat het voorhuis oorspronkelijk ook bij het Canterhuis hoorde, dan wel dat een deel van het perceel werd afgesplitst en verkocht om dit huis te bouwen. Aanwijzingen daarvoor zijn de wijze van bouwen zonder een eigen muur links en de kadastrale situatie omstreeks 1830 waarop te zien is dat het achterhuis nog bij het Canterhuis hoorde.

Het huis telde één bouwlaag met kap en was waarschijnlijk geheel onderkelderd. Vooraan in de linker muur en achteraan tegen de rechter muur zijn rookkanalen aangetroffen die uit de kelder komen. Door latere verbouwingen is de kelder zo veranderd dat het moeilijk is de precieze omvang ervan te bepalen. Het huis heeft alleen rechts een eigen muur die op de begane grond van een fors formaat baksteen gemetseld is⁷. Deze muur wekt de indruk uit de 16e eeuw te dateren. De zware eikenhouten verdiepingsbalklaag maakt eveneens een 16e-eeuwse indruk en is links in het muurwerk van het Canterhuis 'ingebalkt'. Van de originele kapconstructie is niets bewaard gebleven. Links op de begane grond op circa 5,8 m uit de rooilijn zijn de bouwsporen van een grote haardpartij teruggevonden. Deze haard is in het muurwerk van het Canterhuis uitgehakt. Verderop in de linker muur zijn de sporen gevonden van een tweede haard maar deze lijkt minder oud te zijn.

In de eeuwen daarna volgden vele verbouwingen die niet allemaal zijn te reconstrueren. Onduidelijk is bijvoorbeeld wanneer het huis werd verhoogd met een verdieping. Volgens de vogelvluchtkaart van Egbert Haubois uit omstreeks 1643 zou het huis over de volle lengte een verdieping met kap hebben gehad. Op de verdieping is echter niets gevonden dat op een 17e-eeuwse datering wijst⁸. Bovendien zijn op de begane grond achterin de rechter zijmuur de bouwsporen gevonden van een schoorsteenkanaal dat vanaf de verdiepingsbalklaag schuin omhoog liep; het werd dus 'versleept' naar de nok van het dak. De schuin gemetselde aanzet van dit kanaal werd vlak boven de verdiepingsvloer teruggevonden.

7. Vooraan is het baksteenformaat 29,5-30,0 × 14,0 × 7,0-8,0 cm, de tienlagenmaat is circa 86,0 cm.

8. Niet al het muurwerk was in het zicht, balklaag en kapconstructie wel.

De volgende aanwijzing voor het bestaan van een verdieping dateert uit 1861. Op een aquarel van A.J. van Prooijen uit dat jaar zien we een tweelaags voorgevel met driehoekige top. Ook van deze situatie ontbreken concrete bouwsporen. Opvallend is wel dat de verdieping en kapconstructie een duidelijke tweedeling laten zien. De verdieping en kap van het voorste 1/3 gedeelte zijn hoger dan het deel daarachter, wat ook al blijkt uit de bestaande situatie op een verbouwtekening uit 1913. Wellicht had het huis aanvankelijk alleen aan de voorkant een tweede verdieping maar wanneer deze werd gebouwd is niet te zeggen.

In de late 19e eeuw is het huis ingrijpend verbouwd. De puntgevel werd een lijstgevel en op de begane grond kwam een winkelpui. Het achterste deel van het huis kreeg een verdieping met een niet al te steile kap. Tot in de 19e eeuw had het huis geen achterhuis; de bebouwing die volgens de kadasterkaart uit omstreeks 1830 achter het huis stond, hoorde zoals gezegd bij het Canterhuis. Wellicht werd tijdens deze verbouwing het achterhuis verworven en met het voorhuis verbonden.

Na enkele decennia kwam in 1913 de huidige gevel tot stand naar het ontwerp van de architecten K.H. en T. Holthuis. In 1963 volgde andermaal een ingrijpende verbouwing maar door de wijzigingen in 2008 is daar nu niets meer van terug te vinden.

Afb. 7. Het Zerkenhuis op de plaats waar later het Willem Lodewijk Gymnasium werd gebouwd. Het pand rechts van dit huis is Oosterstraat 11. Aquarel van J. Ensing uit 1837. Collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 6. Oosterstraat 11, foto van de voorgevel in 1979. Foto: Jan Venhuis, Groningen, collectie Dienst RO/EZ.

3. Oosterstraat 11 (RM)

Dit huis herbergt muurwerk dat getuigt van een bijzonder hoge ouderdom. Het is een zogenaamd diephuis van 7,5 m breed en 13 m diep (afb. 6). Zoals zo vaak was ook hier een verbouwing de aanleiding om nader onderzoek te verrichten. In de kelder lag enig muurwerk bloot en direct viel op dat de bakstenen een

fors formaat hebben, vooral de enorme lengte is opmerkelijk⁹. Maar ook de dikte van het muurwerk is aanzienlijk, de voorgevel is bijna 1 m dik, de overige muren ongeveer 70 cm. Dit zijn duidelijke aanwijzingen voor een hoge ouderdom, een datering in de 13e of het begin van de 14e eeuw is goed mogelijk. Of het huis bij de bouw van een verdieping werd voorzien of dat deze later is toegevoegd, is niet duidelijk. Helaas heeft het huis een aantal zeer ingrijpende verbouwingen ondergaan waardoor bijvoorbeeld de kapconstructie is vervangen door een plat dak. De voorgevel is voor het laatst in het laatste kwart van de 19e eeuw gemoderniseerd. Vergelijking van de gevel met een aquarel van J. Ensing uit 1837, waarop het linker deel van de gevel is te zien naast het bekende Zerkenhuis, is interessant (afb. 7). Op de begane grond zitten nog 18e-eeuwse roedenramen, het muurwerk is nog ongepleisterd en de kroonlijst verschilt met de huidige. Afgebeeld is een kroonlijst met tandlijst en consoles. Dit onderdeel en de vensters van de eerste en de zolderverdieping zullen niet lang voor het vervaardigen van de aquarel zijn gemaakt.

Afb. 8. Oude Kijk in 't Jatstraat 22, foto van de voorgevel.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

4. Oude Kijk in 't Jatstraat 22 (BBP)

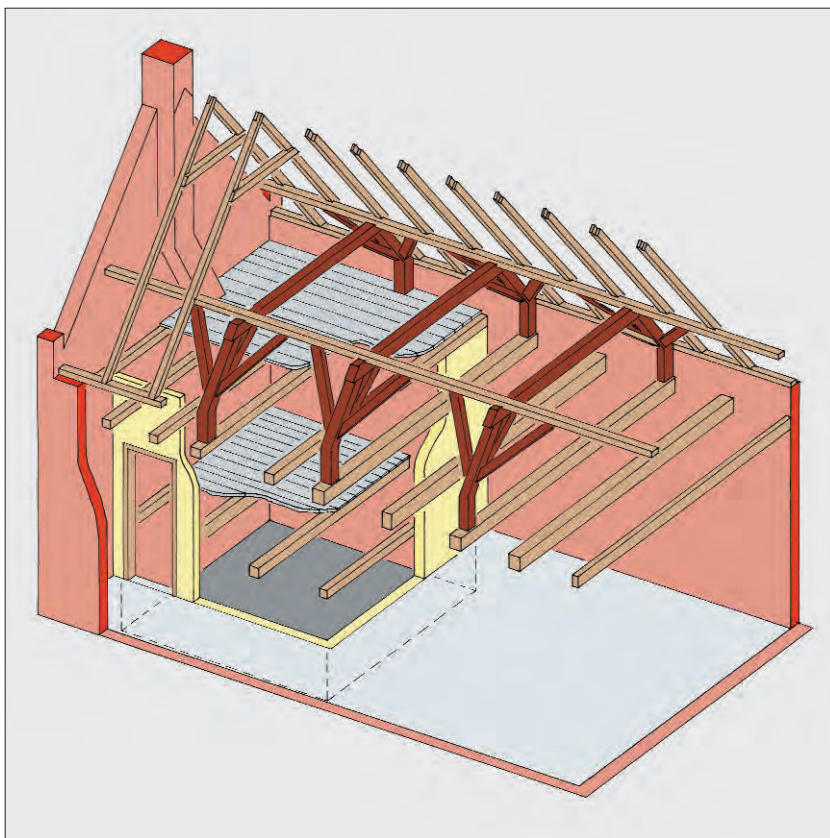
Een zeer ingrijpende verbouwing van dit pand maakte uitgebreid bouwhistorisch onderzoek mogelijk. Daarbij ging de aandacht vooral uit naar het voorhuis omdat de achterhuizen tijdens een verbouwing in 1922 grotendeels zijn vernieuwd. Het voorhuis is van oorsprong een eenlaags diephuis met kap tussen twee puntgevels, dat in de tweede helft van de 19e eeuw met een verdieping werd verhoogd¹⁰ (afb. 8). Tot de verbouwing in 2008 had het voorhuis op de begane grond een groot deel van de vermoedelijk 17e-eeuwse indeling behouden. Er zijn

9. In de achtergevel is het baksteenformaat $33,0-33,5 \times 15,5-16,0 \times 8,0-9,0$ cm, de tienlagenmaat is ongeveer 92 cm.

10. Het huis is 6,3 m breed en 9,5 m diep.

echter sterke aanwijzingen dat het huis aanzienlijk oudere delen bevat, al is niet duidelijk hoe dit in relatie tot de 17e-eeuwse indeling gezien moet worden. De verdiepingsbalklaag is dendrochronologisch onderzocht en daaruit komen twee dateringen naar voren, te weten het midden van de 15e eeuw en het midden van de 16e eeuw¹¹. De karakteristiek van het metselwerk van de zijgevels sluit geen van beide dateringen uit¹². In de rechter zijgevel zitten restanten van een zandstenen kloostervenster en daarom ligt een 16e-eeuwse datering meer voor de hand dan een 15e-eeuwse, maar zekerheid verschaft dit niet.

De 17e-eeuwse indeling bestond uit een gang linksachter met rechts daarvan een onderkelderde achterkamer. De kelder stak half boven de begane grondvloer uit, zodat de kamer als een opkamer gezien kan worden. De gangmuur aan de kant van de opkamer zorgde mede voor de ondersteuning van de balklaag en deze is hier dan ook lichter uitgevoerd dan in het voorste deel. De opkamer had een haard tegen de achtergevel en hiervoor was in de kelder een buitengewoon fors haardgewelf gemaakt. Dit haardgewelf en de naaldhouten kelderbalklaag dateren vermoedelijk uit de 17e eeuw.

Afb. 9. Oude Kijk in 't Jatstraat 22, dimetrische projectie van het huis in de 17e eeuw.
Tekening: Jermo Tappel, collectie Dienst RO/EZ.

11. Pressler 2008c. Van vijf balken zijn monsters genomen en gedateerd, gerekend vanaf voor: De eerste balk 1556 H/W; de tweede balk 1530 om en nabij; de vierde balk 1452 V/Z; de vijfde balk 1451 ± 6 jaar; de achtste balk 1451 ± 6 jaar.
12. De tienlagenmaat van de beide zijgevels is 82,0-87,0 cm, de steendikte is 7-7,5 cm

Dat het huis aanvankelijk eenlaags was, blijkt uit diverse bouwsporen. In de eerste plaats laat het muurwerk van de zijgevels een duidelijk verschil in opbouw zien. Op de oude borstwering van de vroegere zolder staat muurwerk met een laat-19e-eeuws karakter. Dit is in verband gemetseld met de voorgevel die in een eclectische bouwstijl is opgetrokken. Deze bouwstijl komt veel voor bij laat-19e-eeuwse architectuur. De groffe rondhouten balken van de zolderbalklaag passen bij deze datering. Toen het huis in de 19e eeuw met een verdieping werd verhoogd, bleef de oude driehoekige geveltop zitten. Een volgende belangrijke aanwijzing betreft de verdiepingsbalklaag die aanvankelijk de zolderbalklaag was. Op regelmatige afstand van elkaar zijn aan de bovenkant van drie balken de pengaten gevonden waarin de kapgebinten hebben gerust. Deze gebinten ondersteunden een traditionele sporenkap. Op grond van deze aanwijzingen is een reconstitutietekening gemaakt van het voorhuis in de 17e eeuw (afb. 9). Tijdens de recente verbouwing is de achtergevel van het voorhuis gesloopt evenals de gangmuur en de opkamer. Het achterhuis werd eveneens geheel nieuw ingedeeld.

Afb. 11. Oude Kijk in 't Jatstraat 57, detail van de kaart van Haubois uit omstreeks 1643.

Afb. 10. Oude Kijk in 't Jatstraat 57, foto van de voorgevel.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

5. Oude Kijk in 't Jatstraat 57 (Gemeentelijk monument/GM)

Dit in aanleg laat-middeleeuwse huis gaat schuil achter een sterk verbouwde voorgevel waardoor het niet direct door iedereen als gemeentelijk monument herkend zal worden (afb. 10). Hiervoor zijn drie verbouwingen verantwoordelijk. In de tweede helft van de 19e eeuw werd de voorgevel gepleisterd en van een kroonlijst voorzien. Hoe de gevel er bij de bouw uitzag, is niet bekend. De enige zichtbare herinnering uit een eerdere, waarschijnlijk 17e-eeuwse bouwphase, zijn vier sierlijk gesmede ankers boven de verdiepingsvensters. In de 17e eeuw telde het huis twee bouwlagen met een zadeldak en had het aan de straat een trapgevel, zo blijkt uit de weergave op de vogelvluchtkaart van Egbert Haubois uit omstreeks 1643 (afb. 11).

In 1946 volgde een verbouwing van het voorste deel van de zolder. Direct achter de kroonlijst werd een derde bouwlaag met plat dak gemaakt waardoor de kenmerkende steile kap verloren ging. Hiervan bleef alleen het achterste deel behouden. De derde ingreep in 1976 en 1985 was nog drastischer. Het huis kreeg met nummer 55 een gezamenlijke winkelpui van graniet waardoor een ongebruikelijk dubbelbreed pand lijkt te zijn ontstaan. Bij deze laatste verbouwing werd de begane grond van beide panden samengevoegd en daarvoor is een groot deel van de rechter zijgevel van nummer 57 gesloopt. Ondanks deze verminderingen zijn belangrijke delen van het casco behouden gebleven. Vermoed werd dat dit casco een hoge ouderdom heeft. Tijdens de onlangs uitgevoerde verbouwing is op de begane grond nader onderzoek verricht; de verdieping en kap waren niet toegankelijk. Onze inschatting van de ouderdom van het huis bleek aan de voorzichtige kant. Het huis dateert namelijk uit ongeveer 1474 en is, voor zover nu valt na te gaan, één van de oudste in de straat. Alleen het laat-13e-eeuwse Hinckaertshuis (Oude Kijk in 't Jatstraat 6) is aanzienlijk ouder. De relatief hoge ouderdom van Oude Kijk in 't Jatstraat 57 heeft waarschijnlijk te maken met de stedenbouwkundige situering; het huis staat namelijk op een prominente plek recht tegenover de ingang van de Visserstraat. De oudste stenen huizen in de stad staan meestal op prominente plekken zoals straat- en pleinhoeken. De positie recht tegenover een zijstraat komt minder voor maar is natuurlijk ook een aantrekkelijke locatie.

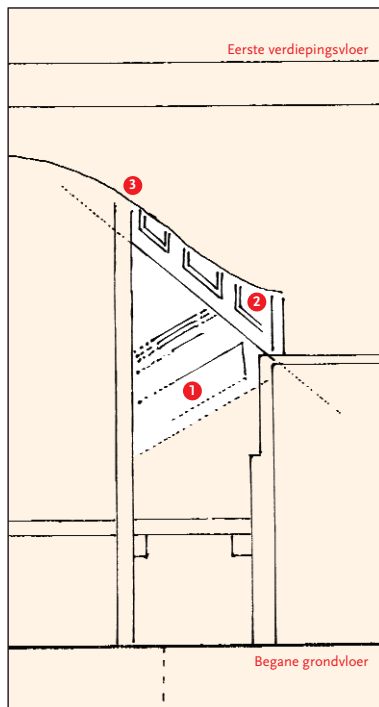
De datering van Oude Kijk in 't Jatstraat 57 is verkregen uit dendrochronologisch onderzoek van de eikenhouten balklaag boven de kelder. Dat hier nog een deel van de kelderbalklaag werd gevonden, was op zich al een verrassing omdat de indruk bestond dat door de ingrijpende verbouwingen in de tweede helft van de 20e eeuw op dit niveau alles was opgeruimd. De kans is groot dat de kelder aanvankelijk groter was, zowel naar links als naar voren. Bij het maken van de gang links in het huis, vermoedelijk in de 18e eeuw, werd de kelder verkleind. De gangvloer werd daarbij lager gelegd dan het oude vloerniveau. Een aanwijzing hiervoor is gevonden bij de deur in de achtergevel aan het eind van de gang. Voordat de gang werd aangelegd, zat hier ook al een achterdeur maar dan hoger, passend bij het oude vloerniveau. Hiervan resteert een klikneus die voor de huidige deur een veel te hoge positie heeft, maar in de oude situatie op een logische hoogte zit. Wellicht liep de kelder in eerste instantie door tot de voorgevel zodat het hele voorhuis onderkelderd was. Maar omdat in het voorste deel geen bouwsporen in het zicht zijn gekomen, valt hierover geen zekerheid te krijgen.

Het huis heeft links een gemeenschappelijke muur met nummer 59 en rechts met nummer 55. Bouwsporen op het restant van de rechter zijgevel laten echter zien dat hier lange tijd het regenwater langs de muur heeft gestroomd. Dit betekent dat aan deze zijde lange tijd een drup heeft gezeten. Van de gevonden bouwsporen zijn verder twee restanten van *trompe l'oeil*-schilderingen in het trappenhuis – die houten lambizeringen verbeelden – vermeldenswaardig. Het beloop van de trap is sinds de bouw van het huidige trappenhuis, vermoedelijk in de 18e eeuw, tenminste twee keer gewijzigd. In de 18e eeuw zat boven de trap een geschilderde lambriking die gelijk met de schuinte van de trap omhoog liep. De schildering suggereert panelen met aan de bovenkant een royale lijst. Met sterke schaduweffecten is diepte gesuggereerd. In de 19e eeuw werd in het bestaande trapgat een nieuwe trap geplaatst met een tegengesteld beloop. Ook deze trap werd voorzien van paneel-imitaties en deze werden dwars door de oude schilderingen heen aangebracht. Alleen waar de nieuwe trapboom de oude schil-

Afb. 12a. Foto van de *trompe l'oeil*-schilderingen in het trappenhuis. Onder de schildering uit de 18e eeuw, daarboven de 19e-eeuwse schildering en daar weer boven de trapboom uit 1923. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 12b. Oude Kijk in 't Jatstraat 57, langsdoorsnede (geschematiseerd) waarop de rechter zijmuur van het trappenhuis is aangegeven met daarop de vindplaats van de *trompe l'oeil*-schilderingen. Nummer 1: de 18e-eeuwse schildering; 2: de 19e-eeuwse schildering; 3: beloop van de trap uit 1923. Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

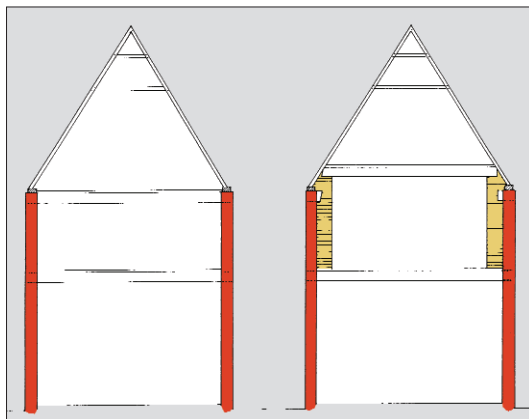

deringen afdekte, bleven deze behouden. De nieuwe schilderingen zijn veel eenvoudiger dan de oude. In 1923 werd het huis gesplitst in een beneden- en bovenwoning en daarvoor werd de trap binnen het bestaande trappenhuis andermaal vernieuwd. Restanten van de beide oude schilderingen bleven onder de nieuwe trap bewaard (afb. 12a en b).

6. Oude Kijk in 't Jatstraat 59 (GM)

Tijdens bouwhistorisch onderzoek in het pand Oude Kijk in 't Jatstraat 59 bleek in 2006 dat dit huis een zeer opmerkelijke constructie bevat die is gemaakt tijdens een verbouwing in de jaren zestig/zeventig van de 19e eeuw¹³ (afb. 13). Tot deze verbouwing was de verdieping van dit tweelaags huis met kap te laag om als woonruimte te kunnen dienen. In plaats van het verhogen van het huis werd het middelste gedeelte van de zolderbalklaag hoger gelegd. Daarvoor werden de zolderbalken aan weerszijden vlak bij de muur doorgezaagd en ter plaatse van iedere balkoplegging werd een penant gemetseld. De doorgezaagde balken werden daarna hoger herplaatst in de penanten die tot boven de muurplaat zijn opgemetseld (afb. 14). De nieuwe vloerhoogte maakte een modernisering van de voorgevel noodzakelijk. Dit werd de huidige sobere bakstenen lijstgevel waarin veel later de huidige aluminium pui is geplaatst. Door de rijen penanten aan weerszijden ontstonden twee rijen nissen die als kasten in het interieur werden 'weggetimmerd'. In 2008 zijn de verdieping en zolder verbouwd en deze gelegenheid werd aangegrepen om nader onderzoek te verrichten. Uit het feit dat dit huis tegen het omstreeks 1474 gebouwde pand Oude Kijk in 't Jatstraat 57 is aangebouwd, blijkt dat nummer 59 minder oud is (zie boven). Dit

13. Van der Waard 2006.

Afb. 14. Oude Kijk in 't Jatstraat 59, doorsnedetekeningen van het huis, links de originele verdiepingshoogte, rechts nadat de zolderbalklaag hoger is gelegd.

Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 13. Oude Kijk in 't Jatstraat 59, foto van de voorgevel.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

wordt bevestigd door het uitgevoerde dendrochronologische onderzoek¹⁴. De zolderbalklaag blijkt uit omstreeks 1600 te dateren en dit past bij de karakteristiek van het metselwerk van de achtergevel. Het dendrochronologisch onderzoek bracht nog een bijzonderheid aan het licht. Eén van de balken is niet van eiken-

Afb. 15. Oude Kijk in 't Jatstraat 59, de kapconstructie met de teruggeplaatste oude sporenparen.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

14. Pressler 2008e. Van zes balken zijn monsters genomen en hiervan was de tweede balk van voren niet dateerbaar. De eerste balk dateert uit 1599 $\pm$ 6 jaar, derde balk: 1589 omstreeks of kort na, vierde balk: 1599 $\pm$ 6 jaar, vijfde balk 1589 H/W, 6e balk na 1495. Gezien het grote aantal jaarringen bij de andere monsters en het feit dat dit zesde monster uit hetzelfde gebied afkomstig is, kan het toch uit dezelfde bouwfase stammen.

hout maar van essenhout. Slechts zelden wordt deze houtsoort als bouwmate-
riaal gebruikt. Deze balk bleek overigens niet dateerbaar. Het huis heeft een een-
voudige naalddhouten kapconstructie die waarschijnlijk uit de bouwtijd dateert.
Deze bestaat uit sporenparen die oorspronkelijk allemaal gekoppeld waren met
haanhouten. De sporen zijn van gezaagde merken voorzien, die in een willekeu-
rige volgorde zijn gerangschikt zoals vaker voorkomt in de 17e eeuw. Vanwege de
hoge ouderdom van deze constructie zijn belangrijke delen hiervan bij de on-
langs uitgevoerde verbouwing herplaatst (afb. 15).

Afb. 16. Peperstraat 20, zuidgevel van de kerk vóór het bepleisteren van het metselwerk in 2008.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

7. Peperstraat 20, Pepergasthuis (RM)

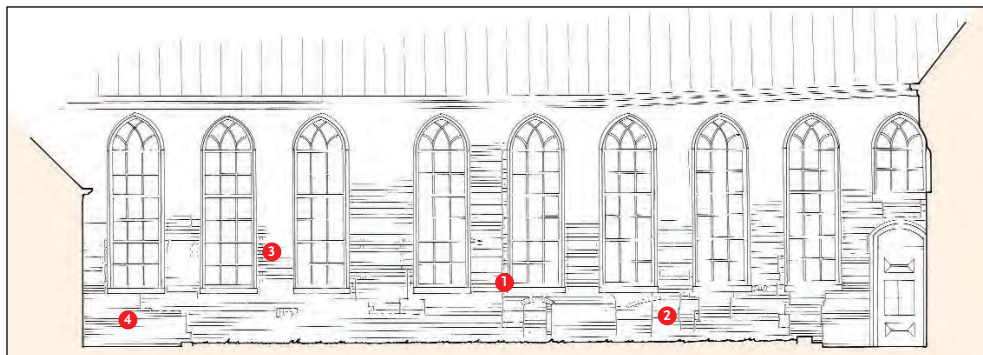
De zuidmuur van de middeleeuwse Pepergasthuis-kerk is in 2008 van een
pleisterlaag voorzien om zo in harmonie te komen met de overige gevels rond de
hoftuin¹⁵. De gevel bevat tal van bouwsporen die vlak voor het aanbrengen van de
pleisterlaag op tekening zijn vastgelegd (afb. 16). Deze sporen laten zien dat de
kerk in fasen is gebouwd en het is zelfs de vraag of het gebouw in eerste instan-
tie als kerk is gebouwd. Het voorste deel van de kerk is het oudst, dit is het ge-
deelte tot en met het vierde kerkvenster in de zuidgevel. Maar dit muurwerk laat
een heterogeen beeld zien waaruit blijkt dat de kerkmuur door verbouw tot stand
is gekomen. De bakstenen in de zone onder de kerkvensters zijn aanzienlijk gro-
ter dan daarboven, met uitzondering van de reparatieplek links¹⁶. Daarboven tus-
sen de vensters komen twee baksteenformaten voor, links zijn de stenen groter
dan rechts. Heel opmerkelijk is de rij klezoren rechts van het tweede venster. Dit
suggereert dat hier een veel kleinere muuropening heeft gezeten dan de huidige
gietijzeren vensters uit de 19e eeuw (afb. 17).

Bekend is dat de kerk in 1631 op kosten van de stad is vergroot¹⁷ en de bouw-
sporen lijken dit te bevestigen. Voor het vergroten werd een bestaand gebouw

15. Zie jaarverslag restauraties elders in dit jaarboek.

16. Het baksteenformaat is 29,5-31,0 × 14,0-15,0 × 7,5-8,5 cm, de tienlagenaat is 93,5-94,5 cm.

17. Van der Werff 2005, 24.

Afb. 17. Peperstraat 20, tekening van de zuidgevel met daarop de bouwsporen. 1: Bouwnaad, 2: zone met resten van keldervensters, 3: rij klezootjes, 4: reparaties/ inboetingen.

Tekening: Cornelis van Wieren, collectie Dienst RO/EZ.

benut waarvan de kelderzone bewaard bleef, daarboven werd het muurwerk nieuw opgemetseld. Het belangrijkste bouwspoor is een verticale bouwnaad halverwege de gevel, net links van het vijfde venster. Het muurwerk rechts hiervan (ten oosten) verschilt nogal van het muurwerk aan de andere kant. Rechts zijn in de onderzone dichtgezetste keldervensters te zien, dan wel enige resten die daarop duiden, zoals verticale naden en resten van ontlastingsbogen. Het baksteenformaat van het muurwerk in de vroegere kelderzone is duidelijk forser dan daarboven¹⁸. De positie van deze vensters geeft aan dat de begane grondvloer ongeveer een meter boven het maaiveld heeft gelegen. Dit is een gevelindeling die niet bij een kerkruimte past maar meer bij een huis¹⁹.

8. Popkenstraat, muur (Geen status)

Achter de H.N. Werkmanschool aan de Schoolstraat ligt een ommuurd schoolplein dat grenst aan de Popkenstraat. De school werd in 1920 gebouwd en daarvoor werd de bestaande bebouwing gesloopt, op één stuk muur na. Het gaat om

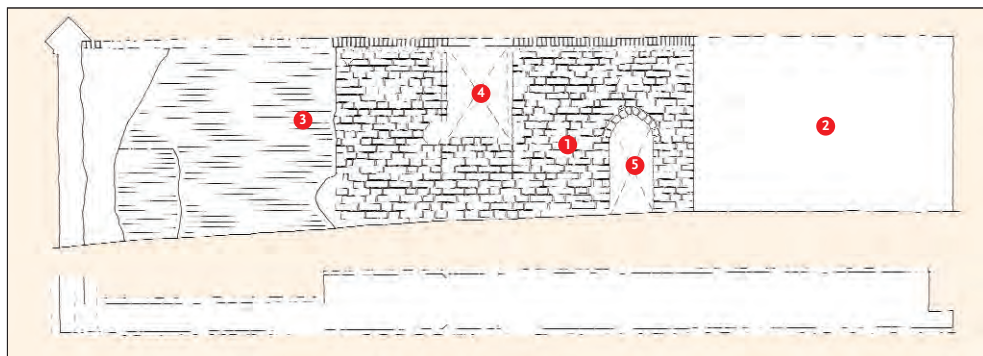

Afb. 18. Popkenstraat, middeleeuwse muur gefotografeerd vanuit het noordwesten.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

18. Beneden is de tienlagenmaat 87,0-89,0 cm en daarboven tussen de kerkvensters is dit 75,5-79,5 cm.

19. De tienlagenmaat varieert tussen de 75,5 en 79,5 cm.

Afb. 19. Popkenstraat, tekening van de muur gezien vanuit het westen. 1: Ontpleisterd muurgedeelte, middeleeuws (kistwerk), 2: niet ontpleisterd muurgedeelte, 3: ontpleisterd muurwerk, vermoedelijk 17e-eeuws, 4: dicht-gemetseld venster met schuine dagkanten, 5: dichtgemetseld poortje.

Tekening: Jermo Tappel, collectie Dienst RO/EZ.

een middeleeuws stuk muurwerk dat de achtergevel vormde van het vroegere hoekhuis dat tot de reformatie het refugehuis van het klooster te Wittewierum was. De achtergevel is tevens erfgrans en kon blijven staan om onderdeel te worden van de muur die rond het schoolplein werd opgetrokken (afb. 18). Voor dit doel werd de muur aan de bovenzijde van een rollaag voorzien en aan westzijde afgepleisterd. De harde cementpleister die hiervoor werd gebruikt, heeft decennia lang het vocht in de muur vastgehouden waardoor veel vorstschade is ontstaan. Omdat de muur – in verband met de bouw van het Forum – gesloopt of verplaatst wordt, is de cementpleister gedeeltelijk verwijderd om het muurwerk te kunnen documenteren. Door de vorstschade is een chaotisch beeld ontstaan, de meeste bakstenen zijn kapot en daarom is het oudste muurgedeelte steen voor steen ingetekend (afb. 19). Het muurwerk is ruim 70 cm dik, het is als kistwerk gemetseld van kloostermoppen in wild verband en dateert uit de 13e of 14e eeuw²⁰. Door schade en inwatering is de vulling van het kistwerk er gedeeltelijk uitgelopen. Bovenin is de muur hol. Interessant zijn de bouwsporen van een klein poortje en een dichtgemetseld venster met schuine dagkanten. De muur is in later tijd naar het noorden toe verlengd dan wel vernieuwd, minder dik en gemetseld van aanzienlijk kleinere stenen²¹. Wanneer te zijner tijd de sloop of verplaatsing plaatsvindt, is het de moeite waard dit gecontroleerd uit te voeren door eerst de vullingen van venster en poortje eruit te halen en alsnog de niet ontpleisterde gedeelten schoon te hakken.

9. Vismarkt 10 (BBP)

Tijdens ingrijpende verbouwwerkzaamheden in dit pand is bouwhistorisch en archeologisch onderzoek verricht. Het huis staat op een smal en diep perceel en bestaat uit drie bouwdelen (afb. 20). Dit zijn een voorhuis, een achterhuis en een achteraanbouw. Het voorhuis heeft een gemeenschappelijke muur met het linker buurpand, rechts van het huis is een drup. De voorste twee bouwdelen tellen drie bouwlagen met plat dak, de achteraanbouw slechts één bouwlaag met plat dak. Het hele huis is in 2008 'leeggeloopt', alleen het casco is blijven staan. Nog ingrijpender was het egaliseren van de begane grondvloer. Omdat het ter-

20. Baksteenformaat 30,0-32,5 × 14,5 × 15,5 × 8,5-9,0 cm, de tienlagenmaat 94,5-96,0 cm.

21. Baksteenformaat 25,0-26,5 × 11,5-12,0 × 5,5-6,0 cm, tienlagenmaat 69,0-69,5 cm.

Afb. 20. Vismarkt 10, foto van de voorgevel.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

rein vanaf deze zijde van de Vismarkt in zuidelijke richting omhoog loopt, waren de vloeren achterin het huis beduidend hoger gelegen dan voorin. Het achterste deel van het huis is ontgraven tot onder de funderingen en met de vrijkomende grond werd de kelder in het voorhuis volgestort.

Ruim een eeuw geleden was het huis ook al ingrijpend verbouwd, vermoedelijk in 1902, en hierdoor zijn veel bouwsporen uitgewist. Men ging ook toen rigoreus te werk door het pand over de lengte van de eerste twee bouwdelen met een verdieping te verhogen tot de huidige drie bouwlagen en de bestaande vloeren te vernieuwen. De nieuwe vloeren werden veelal op een hoger niveau geplaatst waarvoor nieuwe balklagen nodig waren. Gelukkig liet men de oude balklagen zitten, gedeeltelijk zelfs met het oude vloerhout, als een soort loze constructie. De oude balklagen zorgen wel voor een extra dwarsverband (afb. 21). Het voorhuis is slechts 4,7 m breed en 11 m diep en was tot de recente verbouwing onderkelderd. Deze kelder had aanvankelijk een behoorlijke stahoogte maar door verlaging van de vloer in de 20e eeuw (1902?) werd het een soort kruipruimte. Dendrochronologisch onderzoek van de kelderbalklaag leverde twee dateringen op: omstreeks 1486 en omstreeks 1565²². Een balk van de verdiepingsbalklaag dateert uit 1484 zodat beide balklagen in aanleg tot dezelfde bouwphase behoren. Echter, gezien de karakteristiek van het muurwerk, is een hogere ouderdom van het huis waarschijnlijk. Opmerkelijk is dat op de begane grond in het midden van de muur rechts het baksteenformaat groter is dan elders, ondui-

22. Pressler 2008d. De monsters uit de kelderbalklaag zijn genomen nadat de balken door de aannemer uit de kelder waren gebroken en in stukken gezaagd in het voorhuis lagen. Hierdoor zijn enkele balken dubbel bemonsterd hetgeen goed in de uitslag is terug te zien. De gevonden jaartallen zijn: 1558 ± 6 jaar, 1563 ± 6 jaar, 1565 ± 6 jaar, 1486 ± 6 jaar, 1485 ± 6 jaar, 1486 ± 6 jaar. Van de drie monsters die van de verdiepingsbalklaag zijn genomen, was alleen het monster uit de 6e balk vanaf het noorden dateerbaar: 1484 H/W. Van de twee monsters die zijn genomen van de eikenhouten vloerdelen van deze balklaag was één dateerbaar: 1642 ± 6 jaar.

Afb. 21. Vismarkt 10, de vroegere zolderbalklaag die als een loze balklaag onder de tweede verdieping hangt.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 22. Vismarkt 10, de linker zijmuur op de begane grond in het voorhuis bevat een restant van een zeldzame muurschildering.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

delijk is waarom²³. Opvallend is het verzorgde metselwerk dat aan de binnenkant is gevoegd en van een dunne pleisterlaag voorzien, iets dat vaker is waargenomen bij muurwerk uit de 13e en 14e eeuw. Tot de bouwhistorische bijzonderheden die in het voorhuis zijn aangetroffen, behoort de verdiepingsvloer die bestaat uit bijzonder brede en dikke eiken delen waarop een plavuizenvloer heeft gelegen. Het is opmerkelijk dat een dergelijke vloer in 1642 nog van eikenhout werd vervaardigd; algemeen wordt aangenomen dat rond het midden van de 17e eeuw het grenenhout het eikenhout grotendeels heeft verdrongen²⁴. Dat dit voor Groningen niet altijd opgaat, is al vaker gesignaleerd. Voor de stad bleef de houthandel via Emden belangrijk, ook al werd eikenhout vanaf de eerste helft van de 16e eeuw ook vanuit Scandinavië geïmporteerd²⁵. In het stroomgebied van de Eems groeiden kennelijk nog voldoende eikenbomen. Het gebruik van dit zware vloerhout heeft vast te maken met het aanbrengen van een plavuizenvloer op een

23. In het midden op de begane grond rechts is het baksteenformaat $31,0-32,5 \times 14,0-14,5 \times 8,0-9,0$ cm, tienlagenmaat $97,0-98,0$ cm. Elders is een baksteenformaat gemeten van $27 \times 31,0 \times 13,5-16, \times 57,0-9,0$ cm, tienlagenmaat $90,0-91,0$ cm.

24. Stenvert en Tussenbroek 2007, 74. Vanaf het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd overal in Nederland op grote schaal Scandinavisch naalddhout toegepast, aanvankelijk vooral grenen.

25. Pressler 2006. Voor zover nu bekend heeft het Hinckaertshuis het oudste Scandinavische eikenhout in de stad. De eikenhouten kapconstructie van de voormalige paardenstal achter het nevenhuis dateert uit 1539 ± 2 jaar en dit hout is uit Zuid-Scandinavië afkomstig.

zandbed waardoor de vloer zwaar werd belast. Sporen van het zand zijn tijdens het onderzoek teruggevonden. Uit de vele voorbeelden die inmiddels zijn gevonden, ontstaat het beeld dat plavuizenvloeren op houten balklagen in de eerste helft van de 17e eeuw vaak werden aangebracht.

Noemenswaard is verder de aftekening van een grote middeleeuwse schouw op de rechter zijmuur van de begane grond. De hoge plaatsing van de schouw geeft bovendien het oude vloerniveau aan in de tijd dat de kelder nog stahoogte had. Twee vondsten uit de 19e eeuw zijn eveneens bijzonder. Het gaat hier om een gehavend restant van een zeldzame muurschildering uit het tweede kwart en een strook behang met bovenrand uit de tweede helft van de 19e eeuw, beide gevonden op de begane grond (afb. 22).

De ouderdom van het achterhuis is niet goed in te schatten. Bovendien moet niet uitgesloten worden dat het uit twee delen is samengesteld. Een tijdens de recente verbouwing gesloopte dwarsmuur halverwege het achterhuis is daarvoor de belangrijkste aanwijzing. Al in de 17e eeuw werd het achterhuis tot één bouwdeel gevormd door verbouw en ophoging, wellicht tegelijk met het vernieuwen van de verdiepingsvloer in het voorhuis omstreeks 1642. Het bouwphaseverschil is goed waarneembaar in het muurwerk. Onderin zijn grotere bakstenen toegepast dan boven²⁶. Uit de 17e-eeuwse bouwphase zijn verder resten van zandstenen vensters teruggevonden en diverse vloerbalken.

Gezien de hoge plaatsing van de vensters in de oostgevel is waarschijnlijk ook het voorste deel van het achterhuis onderkelderd geweest. Teruggevonden werd een restant van een 17e-eeuwse plavuizenvloer van vrij kleine plavuizen, waar overheen een tweede plavuizenvloer lag van een groter formaat. Vlak boven deze vloer was de oostmuur afgewerkt met 17e-eeuwse tegels. Dit zijn witte tegels met blauwe decors die in de hoeken zijn versierd met zogenaamde ossenkoppen. In het midden zijn beroepen of spelletjes afgebeeld.

De huidige achteraanbouw kwam in 1930 tot stand door het achterterrein vol te bouwen. Daarbij werd een bestaand gebouwtje achteraan verbonden met het huis. Hierbij werd vooral gebruik gemaakt van het muurwerk van belendende bebouwing dat voor een deel uit de 18e eeuw kan dateren.

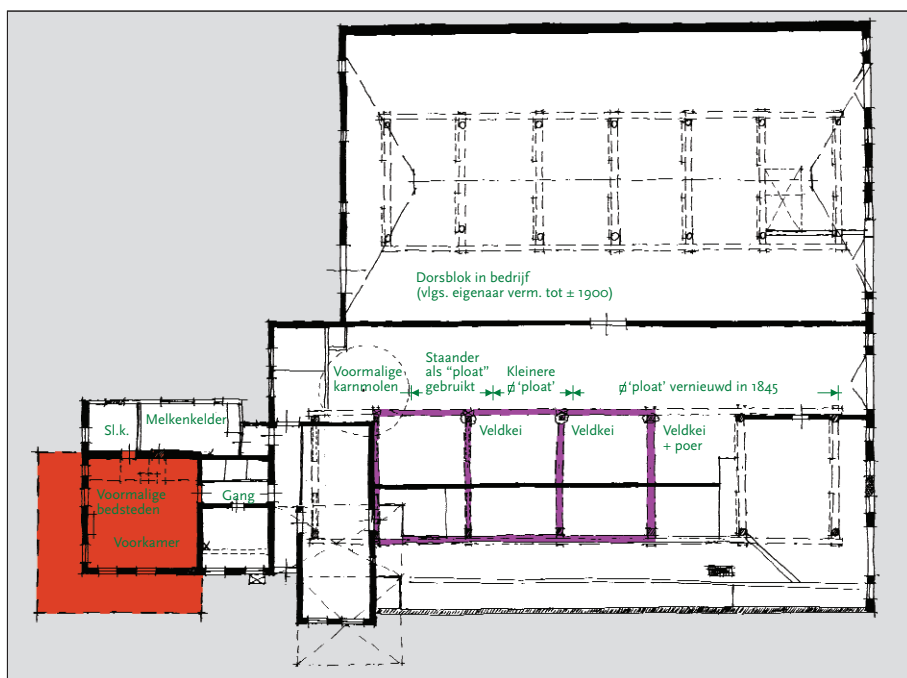
10. Wolddijk 95 (GM)

De kop-hals-romp boerderij met bijschuur Wolddijk 95 staat op een eeuwenoude boerderijplaats ten noorden van de stad op de grens met de gemeente Bedum (afb. 23). Het woongedeelte bestaat uit een éénlaags voorhuis met daarachter onder hetzelfde dak een hals. Naast het voorhuis en een deel van de hals ligt onder een aangesleept dak een melkenkelder (afb. 24). Volgens het bekende boek van W.J. Formsma *De Ommelanden borgen en steenhuisen* gaat de bewoning op deze boerenplaats tenminste terug tot 1449²⁷. Herman Assens en zijn vrouw Lijsbeth bewonen dan de boerderij die toen *Selwerder Nijenhuis* heette en onderdeel uitmaakte van de kloostergoederen van het voormalige klooster van Selwerd. De afgelopen jaren is bouwhistorisch onderzoek verricht in deze boerderij waarbij aan de hand van met name de houtconstructies ongeveer 500 jaar terug in de tijd kan worden gekeken. In dit artikel wordt een aantal overleveringen van de

26. Het baksteenformaat is beneden 28,5-30,5 × 13,5-14,0 × 7,0-9,0 cm, tienlagenmaat 91,0-94,0 cm. In de zone daarboven is het baksteenformaat 26,5-28,0 × 12,5-13,0 × 6,0-7,0 cm, tienlagemaat 74,0-75,5 cm.

27. Formsma 1990, 547.

Afb. 23. Wolddijk 95 in vogelvlucht, situatie omstreeks 1950. Foto gemaakt door F.J. van der Waard van een foto uit de privé-collectie van de eigenaar, H.A. Everts.

Afb. 24. Wolddijk 95, plattegrond woongedeelte, met in paars aangegeven de hergebruikte onderdelen van de gebinten van de Friese schuur en in oranje de omtrek van het middeleeuwse voorhuis.

Tekening: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

huidige eigenaar de heer H.A. Everts met betrekking tot de boerderij beschreven omdat dit een interessante aanvulling is op de bouwgeschiedenis²⁸.

Nakomelingen van Harm Everts bewonen al vanaf 1796 de boerderij, met uitzondering van de periode tussen 1865 en 1907 toen de boerderij eigendom was van H.A. van Hemmen. Deze Harm Everts had een aantal kinderen waarvan in dit verband de twee oudste zonen van belang zijn, Evert Harms en Jan Harms. Opmerkelijk is dat de boerderij van 1796 tot 1865 in bezit was van de tak van de tweede zoon Jan Harms, terwijl de eigenaars van 1907 tot heden rechtstreeks afstammen van de eerste zoon Evert Harms. Dit komt doordat de overgrootvader van de heer Everts trouwde met een dochter van H.A. van Hemmen. Helemaal bijzonder is dat de huidige eigenaar vernoemd is naar H.A. van Hemmen. De heer Everts heeft geen opvolger voor de boerderij en dat maakt het vastleggen van de geschiedenis ervan extra zinvol.

28. Vriendelijke mededeling van de huidige eigenaar, de heer H.A. Everts.

Tijdens het eerste bezoek in 2004 trok de gebintconstructie van de schuur de aandacht omdat deze grotendeels van hergebruikte eikenhouten balken is vervaardigd. De huidige schuur is een zogenaamde Friese schuur die zich onder andere kenmerkt door grote, hoge gebinten die relatief ver van elkaar af staan. In 2005 is een eerste poging gedaan met behulp van dendrochronologisch onderzoek de hergebruikte onderdelen te dateren maar dat lukte bij slechts twee staanders, beide bleken uit 1498 te dateren²⁹. In 2008 is (dendrochronologisch) vervolgonderzoek uitgevoerd om meer zekerheid te krijgen over de datering en om meer te weten te komen over de ouderdom van de huidige Friese schuur. Speciaal voor deze gelegenheid had de eigenaar een steiger laten bouwen zodat de dekbalken bemonsterd konden worden. Dit leverde weer twee dateringen op, namelijk 1491 en 1502³⁰. Gezien de overeenkomende dateringen en het feit dat veel van de balken gelijksoortige bouwsporen bevatten, is het aannemelijk dat al dit hout van één samenhangende constructie afkomstig is; zeer waarschijnlijk de voorganger van de huidige schuur. Het schuurtype dat vóór de 17e eeuw veel voorkwam was lang maar vrij laag (zie de bovenste boerderij van afbeelding 25). Daarom waren de gebinten laag en breed en stonden deze dicht op elkaar dan in de huidige schuur. Alleen de horizontale balken van de oude constructie waren lang genoeg om voor de grote gebinten van de Friese schuur te kunnen worden hergebruikt, de balken moesten daarvoor zelfs nog worden ingekort. Aannemelijk is dat de oorspronkelijke schuur tussenbalkgebinten heeft gehad³¹. Omdat de staanders van deze gebinten laag waren, waren de korbeels kort en zaten de houtverbindingen allemaal vrij dicht bij de aansluiting van de staanders op de tussenbalk. In totaal zijn elf horizontale balken van tussenbalkgebinten hergebruikt, acht als staander en drie als dekbalk. De staanders hebben ieder één leeg pengat voor een korbeel. De dekbalken zijn dusdanig ver ingekort dat geen enkel pengat bewaard is gebleven. In totaal had de vroeg 16e-eeuwse schuur dus minimaal elf gebinten. Er zijn aanwijzingen dat de schuur in die tijd al een voorhuis had. Uit bouwsporen in het voorhuis en gevonden funderingsresten blijkt dat dit voorhuis circa 8 × 8 m groot was. Twee dikke, haaks op elkaar staande muren in het huis (de noord- en oostmuur van de voorkamer) kunnen de buitenmuur van dit vierkante voorhuis zijn geweest. Tijdens recente verbouwwerkzaamheden heeft dhr. Everts vastgesteld dat het voorste deel van de noordmuur is opgetrokken van kloostermoppen³². In de tuin heeft dhr. Everts de fundering teruggevonden van de bijbehorende west- en zuidmuur, die eveneens bestaat uit kloostermoppen. Deze funderingen en de binnenmuren sluiten precies op elkaar aan. Wanneer dit werd gebouwd, is niet bekend maar een laat-middeleeuwse datering is goed mogelijk. Een aanzet van een topgevel in de oostmuur geeft aan dat de nokrichting in al die eeuwen niet veranderd is. Verder vond hij een zandstenen dorpel in de fundering van het bedrijfsgedeelte die van dit vermoedelijk laat- middeleeuwse huis afkomstig kan zijn.

Uit overlevering is bekend dat het middeleeuwse voorhuis tussen 1640 en 1670 zou zijn verkleind en verhoogd tot de huidige afmeting. Gelet op twee inge-

29. Pressler 2005. Twee eikenhouten staanders zijn beide gedateerd op 1498. De overige monsters hadden te weinig jaarringen. De gedateerde balken komen uit de omgeving van Bremen en Westfalen.

30. Pressler 2008f. Twee eikenhouten dekbalken zijn gedateerd op 1491 en 1502. Eén balk is afkomstig uit Weser-bergland, de herkomst van de andere is onduidelijk.

31. Van der Waard 2008, 56-57.

32. Baksteenformaat en tienlagenmaat zijn niet bekend.

Afb. 25. Wolddijk 95. Uitsnede van kaart 65 van de *Atlas der ProvincieLanden*, getekend in 1734 door Henricus Teijsinga. De onderste boerderij, Wolddijk 95, is van het type kop-hals-romp. Daarboven is een boerderij met een lage schuur getekend. Zo zag de 16e-eeuwse schuur van Wolddijk 95 er ook uit.

Foto: RHC Groninger Archieven.

kraste jaartalstenen in de huidige voorgevel kan dit in 1671 zijn geweest. Zeer waarschijnlijk verschilt dit voorhuis niet veel met de weergave op een kaart uit 1734 van landmeter Henricus Teijsinga (afb. 25). Teijsinga tekende het rechter zijaanzicht van een boerderij van het type kop-hals-romp waarbij de kop duidelijk als apart bouwdeel herkenbaar is en bestaat uit één laag met een zadeldak tussen twee topgevels. Omdat Teijsinga een aanzicht tekent is de melkenkelder, die aan de andere kant ligt, niet zichtbaar. Toch was die er in 1671 al. In de melkenkelder liggen twee plavuizenvloeren over elkaar heen. In één van de plavuizen van de bovenste laag is in de zijkant het jaar 1718 aangebracht. Is deze vloer gelegd als gevolg van de overstroming van de kerstloed van 1717? De onderste plavuizen-vloer is ouder. Op basis hiervan wordt aangenomen dat er op die plaats in 1671 al een melkenkelder aanwezig was.

De romp is op de afbeelding uit 1734 weergegeven als een Friese schuur. Wanneer deze Friese schuur precies gebouwd is, is niet bekend. Wel weten we dankzij het jaarringenonderzoek dat dit tussen 1667 en 1734 heeft plaatsgevonden. De nieuwe schuur was vier gebinten lang. Slechts één dekbalk is gemaakt van nieuw naaldhout. Uit het dendrochronologisch onderzoek van 2008 blijkt dat dit hout gekapt is ná 1667³³. Het is zelfs mogelijk dat bij de bouwphase in 1671 ook de lage 16e-eeuwse schuur is gesloopt en de hoge en bredere Friese schuur met hoge nok en lage gevels hiervoor in de plaats kwam.

In een volgende bouwphase, tussen 1734 en het eerste kadastraal minuutplan van omstreeks 1830, is de schuur met één gebint naar voren verlengd. De hals kwam daarbij grotendeels in de schuur te liggen. Op het minuutplan is ter plaatse van de achtergevel een sprong naar binnen getekend voor de hoge deeldeuren. Dit betekent dat de lage achtergevel die Teijsinga in 1734 tekende toen nog aanwezig was. Deze lage achtergevel werd bij een volgende bouwphase in 1845 gesloopt. Bij deze verbouwing werd de schuur met twee gebinten naar achteren verlengd en de huidige hoge achtergevel opgetrokken. Een jaartalsteen in de achtergevel herinnert hieraan. Omstreeks 1880 werd een tweede schuur naast de bestaande schuur gebouwd. Volgens de eigenaar zijn de gebinten daarvan afkomstig uit een afgebroken schuur in Zuidwolde.

33. Pressler 2008f. Helaas leverde dit houtmonster wegens het ontbreken van de buitenste jaarring, op de overgang tussen spinthout en bast, géén precieze datering op. Wel kon een gekapt-ná datum worden gegeven.

Dhr. Everts vertelde dat zijn overgrootvader de boerderij kort voor 1907 in bezit kreeg en direct een grondige modernisering liet uitvoeren. Volgens overlevering was deze verbouwing het gevolg van een bezoek van iemand van monumentenzorg die zeer onder de indruk was van het 17e-eeuwse voorhuis en het interieur dat uit de 19e eeuw dateerde en vond dat dit pand beschermd moest worden. Overgrootvader Everts zag dit als een belemmering in zijn bedrijfsvoering. Bij de verbouwing werden de buitengevels van het voorhuis tot aan de onderkant van de vensterbanken afgebroken. Hierop werd met dezelfde stenen het huis weer opgebouwd³⁴. De zolderbalklaag en een deel van de zolder bleven behouden. Wel werd er een nieuwe kapconstructie aangebracht. De topgevel maakte plaats voor een dak met een wolfseind. De melkenkelder bleef bij de verbouwing ongemoeid. Ook de indeling van het voorhuis, bestaande uit een voorkamer met daarachter een middengang met links bedsteden en rechts een kamer, is destijds niet gewijzigd. Bij de grondige modernisering is het waardevolle 19e-eeuwse interieur van de voorkamer compleet verloren gegaan. Een hoogbejaarde achterneef van de heer Everts kon zich dit interieur nog goed herinneren. Het bestond uit een beschilderde bedsteewand met twee taferelen die volgens overlevering uit omstreeks 1810 dateerden. Eén van Mozes die met de tien geboden de berg afdaalt en één van een ploegende en zaaiende boer. De schouw had een schildering met daarop de boerderij zelf. De binnenzijde van de buitenmuren waren volledig betegeld. Mede dankzij de informatie van de eigenaar hebben we een goed overzicht van de indrukwekkende bouwgeschiedenis van deze boerderij gekregen.

Overige onderzoeken

11. **Boterdiep 15 (BBP)**. Het pand is gesloopt in 2008. Dit was een van de meest karakteristieke eenlaagse huisjes aan de oostzijde van het Boterdiep. Veel van de gesloopte bebouwing was in aanleg 17e-eeuws. Hiervan kwam tijdens de sloop het nodige te voorschijn, met name tussengevels.
12. **Burchtstraat 7 / Gedempte Zuiderdiep 13 (BBP)**. De bebouwing op dit lange en smalle bouwblok grijpt ingewikkeld in elkaar zoals bleek tijdens bouwhistorisch onderzoek in deze twee achter elkaar gelegen huizen. De oudste bebouwing staat aan de hoger gelegen Burchtstraat waar later vanaf het Zuiderdiep tegenaan is gebouwd. Bovendien loopt door dit bouwblok het tracé van de middeleeuwse stadsmuur waarvan vermoedelijk resten in de bebouwing zijn opgenomen.
13. **Folkingestraat 57 (BBP)**. Dit bijzonder licht geconstrueerde huis dateert uit de 19e eeuw. Verrassend was de vondst van een behoorlijk forse kelder onder het voorste deel van het huis.
14. **Lopende Diep 10 (RM)**. Dit huis op de hoek met de Derde Drift heeft een eenvoudige maar voorname lijstgevel uit de eerste helft van de 19e eeuw. Een van de bijzonderheden is een gestuct casettenplafond uit de 19e eeuw. Uit dezelfde tijd dateren merkwaardige neogotische stucwerkversieringen van de schoorsteenmantel.
15. **Martinikerkhof 2, Martinikerk (RM)**. Tijdens herstel van enig pleisterwerk van de oostmuur van het schip kwam een 13e-eeuwse nis tevoorschijn. De nis heeft een zware geknikte latei van rode Bremer zandsteen met daarboven een

34. Steenformaat: 24,0-25,5 × 12,0-13,0 × 5,0-5,5 cm.

rollaag. Langs de randen is veel tufsteen hergebruikt. De nis heeft gediend als achtergrond voor een van de vroegere zijaltaren³⁵.

16. **Ossenmarkt 5 (RM).** In opdracht van Vereniging Hendrick de Keyser zijn diverse onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd in dit voornamelijk 17e-eeuwse woonhuis. Hierbij is enig bouwhistorisch onderzoek uitgevoerd. Zo werden in het voorhuis eenvoudige beschilderde consoles ontdekt uit de 17e eeuw, diverse fragmenten oud behang en het jaartal 1867 in de achtergevel, het jaar waarin het achterste deel van dit enorme huis werd aangebouwd.
17. **Oude Adorperweg 4, de Oude Nadorst (GM).** In deze kop-romp boerderij die uit 1883 dateert, is in de schuur een voorziening gemaakt om deze als zorgboerderij in gebruik te nemen. Bij de graafwerkzaamheden zijn funderingsresten en een plavuizenvloer van een voorganger aangetroffen. Omdat er begin 2009 in het voorhuis nog werkzaamheden zijn uitgevoerd, volgt een uitgebreider verslag in *Hervonden Stad* 2010.
18. **Oude Ebbingestraat 78/80 (GM).** Tijdens een verbouwing van de verdieping kon door middel van dendrochronologisch onderzoek de bouwdatum van omstreeks 1535 worden vastgesteld³⁶. Het ligt in de bedoeling om te zijner tijd alle in de loop der jaren vergaarde bouwhistorische informatie van dit pand samen te brengen in een nieuw rapport³⁷.
19. **Oude Ebbingestraat 39/ Jacobijnerstraat 2 (RM).** In 1661 verrees naast de in 1674 gesloopte middeleeuwse Jacobijnerkerk dit rijk versierde hoekhuis in classicistische stijl. Tijdens een verbouwing werden veel bouwsporen aangetroffen van het winkelinterieur uit 1923. Tevens werd een achterhuis een bijzondere kelder gedocumenteerd. De kelder heeft vier kruisgraadgewelven op een middenkolom.
20. **Oude Ebbingestraat 89 (BBP).** Tijdens de verbouwing van de winkel werd, onder twee lagen fraai behang uit de eerste helft van de 19e eeuw, een zeldzame 18e-eeuwse beschilderde schouwboezem ontdekt. In *Hervonden Stad* 2010 zal hieraan een apart artikel worden gewijd.
21. **Oude Kijk in 't Jatstraat 20 (BBP).** Nadat dit huis in 2005 bouwhistorisch is verkend, vond tijdens de verbouw in 2008 aanvullend onderzoek plaats³⁸. Dit onderzoek bevestigt dat het huis in eerste instantie een ondiep dwarshuis was, zoals op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643 staat aangegeven.
22. **Oude Kijk in 't Jatstraat 24 (BBP)** Hoewel op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643 op de plaats van dit huis een langgerekt eenlaags huis staat getekend, dateert de huidige begane grond waarschijnlijk pas uit de tweede helft van de 17e of 18e eeuw. In de tweede helft van de 19e eeuw werd het met een verdieping verhoogd en rond 1900 volgde de bouw van een nieuw tweelaags huis aan de achterzijde. Op de begane grond hiervan heeft voor de Tweede Wereldoorlog een café gezeten en uit deze periode zijn curieuze wandschilderingen teruggevonden die aan de onderzijde van diverse teksten zijn voorzien die passen bij frequent cafébezoek. Bijvoorbeeld: *'Drinken leert de Mensch het eerst. Veel later leert hij eten. Daarom wil hij uit dankbaarheid. Drinken nooit vergeten'*.

35. Kroesen 2009, 25-28.

36. Pressler 2009. Van de tien monsters bleken acht dateerbaar. De monsters komen uit de zolderbalklaag, kapgebinten en sporenparen. Zeven dateringen zitten tussen 1530 H/W en 1535 ± 6 jaar. Een spanbeen dateert uit om en nabij 1630. Dit moet op een verbouwing of herstelling betrekking hebben.

37. Van der Hoeve en van Loenen 1998. In dit artikel wordt de bouwgeschiedenis beschreven.

38. Van der Waard 2005.

23. **Poelestraat 19 (GM).** Nadat een verlaagd plafond in de winkel was verwijderd, kwam een gedeelte van een 17e-eeuwse balklaag in het zicht. Hiermee is waarschijnlijk het hele casco van het voorhuis gedateerd. Voorts bleek het laat-19e-eeuwse stucplafond van de voormalige puikamer nog in tact.
24. **Turfsingel 45/hoek Turfstraat (RM).** Tijdens onderhoudswerkzaamheden werd het slechte pleisterwerk van de buitenmuren afgehaakt. Daarbij kwam metselwerk te voorschijn dat uit de tweede helft van de 17e of eerste helft van de 18e eeuw kan dateren. Het was oorspronkelijk niet gepleisterd en de geveltop aan de Turfstraat was afgewerkt met vlechtingen. De gevelindeling is in later tijd gewijzigd.
25. **Zuiderpark 26 (RM).** Een grote verbouwing en modernisering van deze villa uit 1880 bood de gelegenheid tal van bouwsporen vast te leggen. Een ingrijpende verbouwing vond plaats in 1906, waarbij indeling en afwerking grondig zijn gemoderniseerd. Verder werd ontdekt dat de villa aanvankelijk in schoon metselwerk is opgeleverd en later, vermoedelijk in 1924, van een zware pleisterlaag is voorzien.
26. **Zwanestraat 30 (RM).** In het kader van een buitenschilderbeurt werd een kort bezoek gebracht aan dit vroeg-17e-eeuwse huis waarvan de voorgevel is versierd met onder andere uit zandsteen gehouwen schelpen. Het huis is sterk verbouwd maar heeft nog wel de originele kappebinten van eikenhout.

Literatuur

Formsma, W.J., R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelandse borgen en steenhuisen*. Groningen, 1990.
Hoeve, J. van der en R. van Loenen, 'Oude Ebbingestraat 78/80, alwaar de gouden schaele uithangt' in:

Hervonden Stad 3 (1998), 61-72.

Kroesen, J.E.A., 'Een verborgen altaarnis in de Martinikerk' in: *Groninger Kerken* 26 (2009).

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *Akerkhof 13 voorhuis* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 16-12), Recklinghausen (Duitsland), 2008a.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *Akerkhof 13 achterhuis* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 16-12), Recklinghausen (Duitsland), 2008b.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *Oude Ebbingestraat 78/80* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 31-01), Recklinghausen (Duitsland), 2009.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *Oude Kijk in 't Jatstraat 6, nevenhuis* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 21-07), Recklinghausen (Duitsland), 2006.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *Oude Kijk in 't Jatstraat 22* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 16-12), Recklinghausen (Duitsland), 2008c.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *Vismarkt 10 voorhuis* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 17-12), Recklinghausen (Duitsland), 2008d.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *Oude Kijk in 't Jatstraat 59* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Duitsland), 2008e.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *NL-9738 AD Groningen, Wolddijk 95* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Duitsland), 2005.

Pressler GmbH Planung und Bauforschung, *NL-9738 AD Groningen, Wolddijk 95* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Duitsland), 2008f.

Schroor, M., *De Atlas der Provincielanden van Groningen (1722 – 1736)*. Groningen, 1996.

Stenvert R. en G. van Tussenbroek (red.), *Inleiding in de bouwhistorie*, Utrecht 2007.

Werff, E. van der, *Sint Geertruidsgasthuis 1405-2005*. Groningen, 2005.

Waard, F.J. van der, *Oude Kijk in 't Jatstraat 20* (rapport BDM, Bureau voor bouwhistorisch onderzoek F.J. van der Waard/ Gemeente Groningen). Groningen, 2005.

Waard, F.J. van der, *Oude Kijk in 't Jatstraat 59* (rapport BDM, Bureau voor bouwhistorisch onderzoek F.J. van der Waard/ Gemeente Groningen). Groningen, 2006.

Waard, F.J. van der en V. Gläntzer, 'Hallenhaus und Gulphaus um 1600. Studien zur Entwicklung der Bauernaustypen in der Provinz Groningen (NL) und in Ost-Friesland (D)' in: *Dragsbo, P., Haus und Hof in Schleswig*. Heide (Duitsland), 2008.